

Fuzûlî'nin Şiirinde Önemli Bir Anahtar Kavram: Toprak

An Important Key Word in Fuzûlî's Poetry: Soil

Metin SAMANCI

Özet

Fuzûlî, Farsça *Dīvān*'ının mukaddimesinde şiirini Kerbelâ toprağı olarak vasıflandırır. 'Âşık Çelebi de tezkiresinde Fuzûlî için *hāk-sār-ı kūy-ı fenā* 'fena mahallesinde toz toprak içinde kalmış; fena mahallesinin düşkünü' ifadesini kullanır. Toprağın düşkünlüğü, perişanlığı, hakir olmayı ifade eden yönü Fuzûlî'nin mahlasının olumsuz anlamlarını, manevi değeri ise olumlu anlamlarını hatırlatır. Bu sebeple toprak Fuzûlî'nin şiir dünyasını iyi betimleyen bir kelimedir.

Mahlası hem olumlu hem de olumsuz bir anlam taşıyan Fuzûlî, maddi yönden değersiz olan toprağı manevi anlamlar yüklemiş; böylece onun şiirlerinde toprak kendi mahlası gibi çift yönlü hale gelmiştir. Eserlerini incelediğimizde toprakla ilgili orijinal imajlar oluşturduğu ve toprakla ilgili deyimleri, ibareleri sıkça kullandığını gördük. Bu nedenle toprak Fuzûlî'nin şiirinde önemli bir anahtar kelimedir diyebiliriz. Bu yazıda Fuzûlî'nin şiirinde toprak ile ilgili hayalleri ve deyimleri ele aldık. Ele aldığımız deyimler arasında *toprağdan götür-*, *hāk çek-*, *hākden baş çek-* gibi başka şairlerde örneklerine rastlamadığımız kullanımlar da mevcuttur.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde toprakla ilgili imajlar incelenmiştir. Bu incelemede Fuzûlî'nin Türkçe ve Farsça *Dīvān*ları, *Leylā vü Mecnūn*, *Ḥadīkatü's-sü'e'dā* eserleri taranıp toprakla ilgili imajlar değerlendirilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise toprakla ilgili deyimler ve ibareler beyitlerden örnek gösterilerek açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fuzûlî, Toprak, Kerbelâ, Deyim, Mazmun.

Abstract

Fuzûlî characterizes his poetry as Karbala soil in his *Persian Dīvān*'s preamble. 'Âşık Çelebi, in Fuzûlî biography of his tadhkira, uses the expression *hāk-sār-ı kūy-ı fenā* which means 'mixed with earth, covered with dust; base, mean, low-born, abject'. The soil has two sides: first it describes indulgence, misery, worthlessness but on the other hand it has a intangible value. Fuzûlî's pen name has two meaning like the soil. It means 'needless, unnecessary; worthless' but it has also 'virtuous; wholesome; moral'. Therefore, the soil is an expression which depicts Fuzûlî's poetry well.

Fuzûlî, whose penname has both negative and positive meanings, assign spiritual meaning to the soil which is materially worthless so the soil has become bivious in his poetry just like his pen name. When we examine his works, we realised that his poetic imagery related to soil is original and idioms, expressions related to soil are frequently used in his poetry. Thus, we can say that the soil is an important key word in Fuzûlî's poetry. In this work, we discussed the poetic images, dreams and idioms about the soil in the Fuzûlî's poetry. There are some expressions that we have not encountered in other poets, such as *toprağdan götür-*, *hāk çek-*, *hākden baş çek-*.

Our work consists of two parts. In the first part, images related to the soil have been determined by scanning poet's works such as Turkish and Persian *Dīvāns*, *Leylā vü Mecnūn*, *Ḥadīkatü's-sü'e'dā* and these images have been evaluated. In the second part, idioms and expressions related to the soil are explained by showing examples from couplets.

Key Words: Fuzûlî, Soil, Karbala, Images, Idioms.

Arş. Gör. Bilecik Şeyh. Edebali Üniversitesi, metinsamanci@hotmail.com

Giriş

Klasik Osmanlı şairlerinin beslendiği kaynaklar insanlığa toprak gibi olmayı öğütler. Toprak tevazunun ve teslimiyetin simgesidir. Toprak temizdir ve temizleyicidir; bütün pislikleri temizler, arıtır. Toprak gibi ayaklar altına, fakat gerçeklerin ayakları altına serilen, alçak gönüllükte bulunan, benliğini yok eden kişi, arınır (Gölpınarlı 1977: 158). Mevlânâ (672/1273), *Meşnevî*'de şöyle der: “Baharların tesiriyle taş yeşerir mi? Toprak ol ki renk renk çiçekler bitiresin. Yıllarca gönüller yırtan, kalblere elem veren taş oldun; bir tecrübe et, bir zaman da toprak ol!” (İzbudak, Gölpınarlı 1960: 152)

Kainattaki dört unsuru nefsin dört mertebesiyle ilişkilendiren sûfiler nefsin dördüncü mertebesi olan ‘doyma ulaşmış, huzur bulmuş nefis’ anlamına gelen nefs-i mutmainneyi toprağa benzetirler: *Nefs-i emmâre ateşe, nefs-i levvâme havaya, nefs-i mülhime suya, nefs-i mutmainne toprağa benzetilir* (Uludağ 1997: 49). Aḥmed Yesevî'ye (XI. yy) göre tevazuya ermenin yolu kibirlenmeyi yere vurmaktır, kibirden zerre kadar bir eser bırakmamaktır. Tevazu makamını toprak metaforuyla açıklayıp toprak gibi herkesin basıp geçtiği, toprak gibi üzerine her türlü kirli nesnelere atılmasına rağmen ondan sadece güzel kokulu ürünlerin hasıl olması kötülüğü giderip iyiliği ortaya çıkarma çabasını tevazu olarak adlandırmaktadır (Özköse 2017: 127).

Geleneğin etkisiyle klasik şiirde toprakla ilgili imajlar ve deyimler sıkça yer bulur. Güçlü ihtimalle cennette Âdem'e secde ile başlayan yere kapanma ve toprağı öpme eylemi; kabullenme, tapınma, saygı duyma, teslim olma, itaat etme, hasret giderme gibi pek çok duygu durumunu aktaran deyimlere kaynaklık etmiştir (Harmancı 2014: 30). Fuzûlî'nin; şiirlerinde toprakla ilgili orijinal ve yoğun anlamlı hayallere yer verdiğini, bu nedenle onun şiirinde toprağın önemli bir anahtar kavram olduğunu fark ettik. Kendi şiirini Kerbela toprağına benzeten şairi ‘Âşık Çelebi tezkiresinde Fuzûlî için *ḥāk-sār-ı kūy-ı fenâ* ‘fena mahallesinde toz toprak içinde kalmış; fena mahallesinin düşkünü’ ifadesiyle tanımlar (Kılıç 2010: 1119). Şiiri için “topraktır ama Kerbela toprağıdır” ifadesini kullanan şair

I. Toprakla İlgili Hayallerin Beyitlerde İşlenişi

Adem'in (as) Topraktan Yaratılması

Fuzûlî'de, Adem'in (as) topraktan yaratılması ile ilgili orijinal imajlar görülür. Sevgilinin eşiğinde toprak olmuş gönlün, o halde uzun bir süre bekledikten sonra Adem yani insan olacağını umut eder. İnsan olmanın şartı topraktan yaratılıp insan şekline gelmek değil sevgilinin eşiğinde toprak olmaktır:

der âstâne-i meleki ḥāk geşteest

āncā ummîd hest ki âdem şevved dilem (Fuzûlî: *Farsça Dîvân*: G. 331/4)

[= Gönlüm bir meleğin eşiğinde toprak oldu. Umarım orada Âdem/insan olur.]

Klasik şiir geleneğinde cennete benzetilen sevgilinin mahallesi, toprak halindeki aşığın Adem yani insan olması için beklemesi gereken yerdir. Kendisini o cennete benzetilen mahallesinden kovacak sevgiliye, henüz insan olmadığını bir toprak zerresi olduğunu söyleyerek onun mahallesinde kalabilmek için ikna etmeye çalışır:

ger muķīm-i ravza-i kūyet şodem men'am me-kon

zerre-i hākem teşavvur kon ki ādem nīstem (Fuzûlî: *Farsça Dīvān*: G. 297/2)

[= Senin mahallenin bahçesinde/cennetinde ikamet ettimse bana engel olma. Bir zerre toprağım farz et ki Adem/insan değilim.]

Hadīkatü's-sü'edā'da Adem'in (as) yaratılışının anlatıldığı bölümde toprağının dert ve hüznle sulandığı söylenir. Rivayete göre Adem'in (as) toprağı 40 gün çamur halinde bekletilmiş. Otuz dokuz gün üzerine hüzn yağmurları yağdırılmış bir gün ise ferah damlaları serpilmiş. Fuzûlî insanın bu sebeple hüznü anlarının daha çok olduğunu söyler. *Farsça Dīvān*'ın mukaddimesinde dertlerden bahsedilen şiirin kalıcı olacağını söylemesinin (Tarlan 1950: 5) sebebi de insanın hüznü anlarının daha çok olduğuna inanmasının etkisiyledir.

rivāyetdür ki ibtidā-yı hılkatde hazret-i melik-i celīl 'azrā'ile hükm itdi ki cemī'-i eczā-yı zemīnün her cüz'inden bir kabza hāk alup batn-ı nu'mānda cem' kıla ve bir şehāba emr itdi ki kırk gün ol toprağın üzerine bārān tōküp terbiyetine meşgul ola ve bu hıdmete me'mūr olan şehāb otuz dokuz gün deryā-yı elem ve çeşme-i gāmdan nem çekerti ve ol toprağa bārān-ı miḥnet tōkerdi kırkıncı gün ki mev'id-i itmām idi bir niçe katre bahr-i ferāhdan götürüp üzerine saçup şüret-i tahmīrin itmāma yetürdi ve peyker-i itmāmın zuhūra getürdi bu sebebden muķarrer oldı ki ḫinet-i beşeriyet ekşer-i evkāt menbet-i reyāḫīn-i gām ola ve hākīkatde āsar-ı sürür nihāyet-i kıllet bula (Fuzûlî: *Hadīkatü's-sü'e'dā*: s. 20)

[= Rivayet edilir ki yaratılışın başlangıcında Allahu Teâlâ Azrail'e yer yüzünün her parçasından toprak alıp Batn-ı Na'mân adlı yerde bir araya getirmesini emr etti. Bir yağmur bulutuna kırk gün o toprağın üzerine yağmur yağdırıp toprağı kıvama getirmesini emretti. Bu hizmetle görevli olan yağmur bulutu otuz dokuz gün elem denizinden ve gam çeşmesinden beslenirdi ve o toprağa sıkıntı yağmuru yağdırırdı. Bu işin tamamlanma günü olan kırkıncı gün ferah denizinden birkaç damla getirip toprağın üzerine saçtı ve toprağın yoğrulmasını tamamladı ve böylece görevini tamamladı. Bu sebeple insanlığın tıyneti çoğu vakit gam reyhanları bitirir ve mutluluğın izleri hakikaten oldukça azdır.]

ādemün gām birle toprağın muḥammer kıldılar

anda derd ü miḥnete menzil muķarrer kıldılar

mev'kid-i nīrān-i endūh eyleyüp terkībini

şafḫa-i cānında nakş-i gām muşavver kıldılar (Fuzûlî: *Hadīkatü's-sü'e'dā*: s. 20)

[= Adem'in toprağın hüznle yoğurdular ve dert ve sıkıntılarını onda mekan tutmasına karar verdiler. Bedenini sıkıntı ateşlerinin yandığı bir ocak yaptılar ve can sayfasında dert nakışları işlediler.]

Aşğın Toprakla Tanımlanması

Maķālātında insanın dört unsurdan meydana geldiğini söyleyen Hacı Bektaş-ı Veli (669/1271 [?]), her insanda bu dört unsurdan birinin öne çıktığını söyler ve aşıkları toprağa benzetir: "Dördüncü taife; muhiblerdir. Bunlar hakikat tâfesidir ve bunların aslı topraktır. Toprak teslimiyet ve rızâyı temsil eder. Bu yüzden muhib de teslimiyet ve rızâ içinde olmalıdır." (Coşan 1987: 5)

Sevgilisinin karşısında âşık; tam tevazu hâindedir, toprak gibi alçak gönüllüdür, açık ve saftır yani herhangi bir gizli niyetten uzaktır, tam teslimiyet hâindedir, ölünün kendisini toprağa tam bırakışımı andırır (Dağlar 2017: 42). Sevgili karşısında tam bir teslimiyet halinde olan ve sevgilinin yüceliği karşısında hakir bir konumda olan âşığı şairler hep toprakla betimler. *Leylâ vü Mecnûn*'da geçen, Mecnûn'un kendisini toprak Leylâ'yı da güneş ve aya benzettiği aşağıdaki beyitler bu şiir geleneğine güzel bir örnek olacaktır:

dut kim has ü hâr-ı reh-güzârem

toprağ kimi yolunda h'ârem

hurşîd-i cemâlün ey meh-i nev

toprağa nola biraḥsa pertev (Fuzûlî: *Leylâ vü Mecnûn*: 1381)

[= Diyelim ki yolundaki çer çöpüm. Toprak gibi hakir bir şekilde yoluna serildim. Ey yeni ay gibi güzel sevgili, güzelliğinin güneşi toprağa ışık salsa ne olur?]

Leylâ vü Mecnûn'da Mecnûn, Leylâ'ya yazdığı bir mektupta kendisinden toprak huylu olarak söz eder. Burada kendisini toprağa benzetmesi Leylâ'ya layık olmadığını ifade etmek içindir. Bu nedenle toprak gibi yüzünün kara olduğunu söyler:

men hâr-mizâc u hâk-hüyem

bes tünd-zebân u tîre-rüyem (Fuzûlî: *Leylâ vü Mecnûn*: 1889)

[= Ben diken tabiatlı ve toprak huyluyum. Bu nedenle sivri dilliyim ve yüzüm kara.]

Bununla birlikte, ilerleyen bölümlerde Mecnûn yine kendini toprakla bir tutsa da bu sefer toprağın temiz oluşundan söz eder. Bilindiği gibi İslam'da toprak temiz ve temizleyicidir. Su bulunmadığı zaman toprak ile teyemmüm yapılır.

men 'ışğ güzer-gehinde hâkem

el cümle bilür meni ki pâkem (Fuzûlî: *Leylâ vü Mecnûn*: 2723)

[= Ben aşk yolunun toprağıyım. Cümle alem benim temiz olduğumu bilir.]

Fuzûlî, Mecnûn'u kendi diliyle toprağa benzeterek onun kendisini hakir gördüğünü bununla birlikte temiz olduğunu söyler. Böylece toprak benzetmesiyle Mecnûn'un görünüşte hakir ve değersiz olsa da manevi yönden değerli olduğu vurgulanır. Aynı benzetmeyi kendisi için de yapmıştır. Düşmanlarının gözünde yoldaki bir toprak kadar zelil olsa da görmesini, bakmasını bilenlerin gözlerinin görüşünü artıran bir sürme gibidir:

tütüyâ tek çeşm-i erbâb-ı nazardur menzilüm

gerçi hâk-i reh-güzârem dîde-i bed-hâhuma (Fuzûlî: *Dîvân*: G. 242/3)

[= Her ne kadar bana düşmanlarımın gözünde yoldaki bir toprak gibi zelil olsam da benim yerim sürme gibi, bakmasını bilenlerin gözündedir.]

Şair, kendisini toprak gibi hakir görenlere ihtarda bulunmayı da ihmal etmez. Toprağın kimsenin gözünde değeri yoktur ama toz haline geldiğinde göze zarar verir. Beyitte geçen *gubâr*

hem 'toz' hem de 'kırılma, gücenme' anlamındadır. Toprak nasıl toz halindeyken göze zarar veriyorsa toprak gibi hakir olan şair, gücendiğinde kendisine hakaretle bakana ah eder:

gerçi bir hâk-i rehem kimse meni almaz göze

çoğ hakâretle nazâr kıılma ğubârumdan şahın (Fuzûlî: *Dîvân*: G. 223/6)

[= Her ne kadar insanların gözünde değeri olmayan yoldaki bir toprak olsam da beni hor görme, beni incitmekten sakın.]

men ki bâšem ki me-râ kûy-i tû mesken bâşed

hâk-i kûyet heme dem der nazâr-i men bâşed (Fuzûlî: *Farsça Dîvân*: G. 143/1)

[= Ben kim oluyorum da senin mahallen benim meskenim olsun; mahallenin toprağı her an gözümün önünde olsun!]

Yağmurun etkisiyle topraktan nasıl bitkiler yeşerip fidanlar boy atıyorsa aşığın toprak olmuş bedeni yağmur gibi sürekli akan göz yaşlarının etkisiyle dert fidanı yetiştirir:

zi dâde eşk mî rized dem-â-dem ber ten-i hâkî

nihâl-i derd-i dil mî perverd âb u gil-i 'âşik (Fuzûlî: *Farsça Dîvân*: G.238/4)

[= Aşık toprak olmuş bedeni üzerine sürekli göz yaşı döker. Aşığın su ve çamuru gönül derdi fidanı yetiştirir.]

Ayna ve Toprak İlgisi

Eskiden aynalar çoğunlukla metalden imal edilirdi ve aynaları parlatmak için toprak kullanılırdı (Ataş, Güven 2009: 230). Fuzûlî, memduhu överken onun ayağının toprağının dostların gönül aynasını parlattığını söyler:

şafâ-yı zikr-i hâk-i pâyîdur ol şaykal-i rahmet

ki mir'ât-i dil-i aħbâbdan ref-i ğubâr eyler (Fuzûlî: *Dîvân*: K. 22/14)

[= Onun ayağının toprağını anmanın verdiği safa dostların gönül aynasından tozları gideren bir rahmet cilasıdır.]

dürem ez hâk-i der-i düst Fuzûlî çi 'aceb

ki ber âyîne-i dil bâz ğubârî dârem (Fuzûlî: *Farsça Dîvân*: G. 290/7)

[= Ey Fuzuli! Dostun kapısının toprağından uzak kaldım. Gönül aynam bir kez daha tozlansa bunda şaşılacak ne var?]

Kerbela Toprağı

Fuzûliye göre şiiri altın, gümüş, inci veya yakut değil topraktır. Şiirini tanımlarken maddi değeri yüksek olan mücevherler yerine basitliği ve hakirliği ifade eden toprağı tercih ederek tasannudan ve gösterişten uzak bir şiir dünyası olduğunu ima eder. Bununla birlikte "topraktır ama Kerbelâ toprağıdır" diyerek şiirinin manevi değerinin yüksek olduğunu ve her yerde hürmet göreceğini ifade eder:

*çün hâk-i kerbelâst Fuzûlî mekâm-i men
nazmem be her kocâ ki resed hürmeteş revâst
zer nîst sîm nîst güher nîst la'l nîst*

hâkest şî'r-i bende velî hâk-i kerbelâst (Farsça Dîvân: Muḳaddime, s. 77)

[= Fuzûlî! Benim makamım Kerbela toprağı olduğu için şiirlerimin ulaştığı her yerde hürmet görmesi gerekir. Benim şiirim altın değil gümüş değil inci değil lâl taşı değil topraktır. Ancak Kerbelâ toprağıdır.]

*Li'llâhi'l-ḥamdü ve'l-minne ki hâk-i kerbelâ sâ'ir memâlik iksîrinden eşref olduğu
ma'lûmdur ve rûtbe-i şî'rümi her yêrde bülen de eden ḥaḳîkatde bu mefhûmdur* (Fuzûlî:
Dîvân: Muḳaddime, s. 9)

[= Şükürler olsun ki Kerbela toprağının diğer ülkelerin (toprağı altına çeviren) iksirinden daha şerefli olduğu malumdur ve şiirim derecesini her yerde yükselten de bu manadır.]

Hız. Hüseyin'in ve çevresindekilerin kanlarıyla sulanmış olan Kerbelâ toprağına Anadolu'da Alevi-Bektaşî geleneğinde çok hürmet edilir. Bu topraktan yapılmış mühürler ve tespihler ibadetlerde kullanılır. (İnce 2012: 256) Fuzûlî'nin kendi şiirini maddi olarak hakir olmasına rağmen manevi değeri büyük olan bu toprağına benzettiğini söylemiştik. Kerbelâ toprağının manevi değerine işaret eden beyitlerine de rastlıyoruz:

*âsûde-i kerbelâ be her fi'l ki hest
ger hâk şevêd ne-mî şevêd ḳadreş pest
ber mî-dârend u subḥaeş mi-sâzend*

mi-gerdânend ez şeref dest be dest (Fuzûlî: Farsça Dîvân: Rub. 21)

[= Ne günah işlerse işlesin Kerbelâ'da yatan toprak dahi olsa kadri azalmaz. Ona değer verirler ve toprağından tespih yaparlar. Şerefinden dolayı elden ele gezdirirler, el üstünde tutarlar.]

Sürme tedavi maksadıyla gözlere sürülür ve gözü yaşatır. (Bk. Sürme ve Toprak İlgisi) Kerbela toprağının orada yaşanan Kerbela Vakıasını hatırlattığı için temiz tabiatlı kişileri ağlatacağını söyleyen Fuzûlî, bu durumu sürmenin gözleri yaşartmasına benzetmektedir. Göze toprak kaçtığında gözün yaşarması gerçeğı de beyti okurken hatırdaki tutulmalıdır:

*çeşme-nisbet dem-be-dem pākîze-tînetler gözin
eşk-bâr eyler melâl-i zîkr-i hâk-i kerbelâ
ağladursa kerbelâ toprağı derd ehlin n'ola*

bu muḳarrerdür ki dâ'im göz yaşadur tütüyâ (Fuzûlî: Ḥadîḳatü's-sü'e'dâ: s. 320)

[= Kerbela toprağını sürekli anmak temiz tabiatlı kimselerin gözlerinden her an çeşme gibi yaşlar akıtır. Kerbela toprağı dertlileri ağlatırsa bunda ne var? Şu bir gerçek ki sürme daima gözleri yaşartır.]

Ölümden Sonra Ebedilik Arzusunun Toprak Aracılığıyla İşlenmesi

Birçok inanış sisteminde toprak canlıdır; topraktan çıkan her şey yaşam doludur ve toprağına dönen her şey yeniden hayat bulur (Eliade 2009: 255). İnsandaki ölümsüzlük arzusu şairlerde, ölümlerle birlikte bedeninin karıştığı topraktan eşya yapılması, toprağın kullanılması isteğı şeklinde

kendini gösterir. Mesela Ahmed Paşa sevgilinin kendi toprağıyla oynaması için bir an evvel ölmeyi dilemektedir (Dağlar 2017: 45):

billāh ey gam egleme hāk ile yek-sān et beni

oynaya hākümle şāyed dil-ber oğlandur henüz (Ahmed Paşa: *Dīvān*: G.120/6)

[= Ey gam! Allah aşkına beni bir an evvel toprağa karıştır. Sevgili hâlâ küçükken belki toprağımla oynar.]

Aynı şekilde Nedim'in Fuzûlî'ye yazdığı bir nazirede toprak olduktan sonra sürme haline gelip sevgiliye yakınlaşacağı umudu görülür (Dağlar 2017: 46):

hasret-i hālünle ben hāk-i siyāh olsam daği

baht āhir sürme-i çeşm-i gāzāl eyler beni (Nedim: *Dīvān*: G. 147/8)

[= Senin siyah beninin hasretiyle ben kara toprağa karışsam da talih beni sonunda (senin) ceylan gözlerin için sürme haline getirir.]

Fuzûlî, *Su Kasidesi*'nde, klasik şiir geleneğinde sevgiliye hayattayken kavuşmanın imkansızlığından dolayı, dostlarından gömüldüğü topraktan kase yapmalarını ve hayattayken elini öpemediği sevgilisine bununla su ikram etmelerini ister:

dest-būsi ārzūsiyle ger ölsem dōstlar

kūze eyleñ toprağum şunuñ anuñla yāre şu (Fuzûlî: *Dīvān*: K. 3/13)

[= Dostlar, elini öpme arzusuyla ölürsem toprağımdan bir kase yapın ve onunla sevgiliye su sunun.]

Aynı imajı Farsça Divan'da daha farklı bir şekilde işler. Bu sefer öldükten sonra dostlarından sevgilinin okları için toprağından bir hedef levhasını yapmalarını umut eder:

zi behr-i tîr-i ü ez hāk-i men sāzend āmācî

pes ez morden zi yārān-i muvāfiķ çeşm-i ān dārem (Fuzûlî: *Farsça Dīvān*: G. 257/3)

[= Onun oku için benim toprağımdan bir hedef levhası yapınlar. Öldükten sonra samimi dostlarımdan bunu gözlüyorum.]

Öldükten sonra toprak olarak hayata karışma düşüncesi Fuzûlî'de o kadar güçlüdür ki rakiplerinin ve düşmanlarının ölmesinden asla memnun değildir. Sürekli kendisine zarar veren rakiplerin öldükten sonra toprak olup tozlarının yine kendi gözüne dolacağından korkmaktadır:

ne-mî h'āhem ki mîred der rehet ağıyār mî tersem

şevēd hāk u der āyed bāz der çeşmem ğubār-i ü (Fuzûlî: *Farsça Dīvān*: G. 364/2)

[= Ağyarın senin yolunda ölmesini istemiyorum. Toprak olur da yine benim gözlerime dolar diye korkuyorum.]

Sürekli sevgilinin yanı başında olan rakibin, öldükten sonra toprak haline gelip sevgilinin eteğine yapışmasından korkar:

ne-dârem zevkî ez merg-i raķībān z'ān ki mî tersem

be-mîred hāk-i reh kereded be-gîred bāz dāmāneş (Fuzûlî: *Farsça Dîvân*: G.220/4)

[= Rakiplerimin ölmesinden memnun değilim çünkü ölüp toprak olur da yine sevgilimin eteğine yapışır diye korkuyorum.]

Ruhun Ait Olduğu Yer Gökyüzü, Bedenin Ait Olduğu Yer Toprak

İslam alimlerine göre ruh latif beden ise kesif olarak nitelendirilir. Yani ruh ince ve şeffattır, maddi bir varlığa sahip değildir; bedense ruhun tam aksine yoğun bir maddi varlığa sahiptir. Bu nedenle ruh gökyüzüne bedense yer yüzüne yani toprağa izafe edilir. Gölpınarlı, *Mesnevi*'den bir beyit şerhinde şunları söyler: “ (...) Rûh latif olduğu için Allah Tebâreke ve Teâlâ onu kendisine izafe buyuruyor. Cisim kesif olduğu için onu dünyaya, toprağa, arza, yere izafe ediyorlar.” (Demirel 2005: 369). Ma'rifet-nâme'de ölüm, latif ruhun kesif bedenden ayrılması olarak açıklanmıştır: “Cevher-i lâtif olan rûh, cevher-i kesîf olan beden den cüda düşmekden (ayrı kalmakdan) ibârettdir.” (Revnakoğlu 1961: 152), *Leylâ vü Mecnûn*'da Leylâ'nın ölümü anlatıldığı bölümde geçen aşağıdaki beyit bu inanış çerçevesinde işlenmiştir:

ten oldı muķīm-i 'arşa-i hāk

rûh oldı ķarīn-i evc-i eflāk (Fuzûlî: *Leylâ vü Mecnûn*: 2923)

[= Beden toprak diyarına yerleşti; ruh ise göklerin zirvesine yaklaştı.]

Fuzûlî, ruhunun ait olduğu yere yani vahdet meclisine dönmesini ister. Latif ruh kesif bedenden ayrılıp vahdet meclisine yükselmelidir. Ruhun yükselmesi için bedeninin toprağa karışması gerekir. Bu nedenle şair aşağıdaki beyitte dünya için 'toprak süprüntüsü, mezbele' anlamındaki *hāk-dān* kelimesini tercih etmiştir:

meskenüñ bezm-gāh-i vahdetdür

ey Fuzûlî bu hāk-dāndan geç (Fuzûlî: *Dîvân*: G. 50/5)

[= Ey Fuzûlî, senin yerin vahdet meclisidir. Bu mezbele dünyadan vaz geç.]

Sevgilinin/Memduhun Toprak Aracılığıyla Övülmesi

Aşık kendini toprakla bir tutarak sevgili karşısında benliğini hakir bir duruma getirir. Buna karşın sevgilinin yolunun, mahallesinin, ayağının, eşiğinin toprağını yüceltir. Klasik şiirde sıkça karşımıza çıkan bu geleneğin Fuzûlî'de başarılı bir şekilde işlendiğini görüyoruz. Meselâ sabah melteminin şefaati isteyerek Hz. Peygamber'in kabrinin toprağı etrafında döndüğünü söylediği şu beyit orijinaldir:

öz günāhına şefā'at isteyüp feryād edüp

çizginür hāk-i mezāruñ üzre tā maķşer şabā (Fuzûlî: *Dîvân*: K. 5/21)

[= Sabah meltemi mahşere kadar kabrinin toprağı etrafında dolaşıp feryat eder ve günahlarna şefaati ister.]

Aşık söz konusu olduğunda zelil ve hakir olmayı ifade eden toprak, sevgilinin eşiğinden söz edildiğinde güneşten daha yüksek bir makama yükseliyor. Güneş ışıklarının eşiğe vurmasından bir devletlinin eteğine yapışmak diye söz ediliyor:

hōşdur ey gün t̄ali'ün kim düşdüñ ol hāk-i dere

ehl-i devlet dāmenin dutduñ yetersen bir yere (Fuzûlî: *Dīvān*: G. 255/1)

[= Ey güneş, o eşiğin toprağına düştün. Bahtın açık; bir devletlinin eteğine yapıştın. Elbette bir makama gelersin; muradına erersin.]

Toprak, sevgili söz konusu olduğunda -akıcı bir yapıda olmamasına rağmen- ölümsüzlük suyuna benzetilir. Belki de akıcı bir yapıda olmayan toprağı suya benzetmenin oluşturduğu tezat ifadeyi daha çarpıcı hale getirmektedir:

ey Fuzûlî hāk-i kūy-i yāre yētdüm hanı hıız

kim vērem kāmın olam āb-ı hayāta reh-nümün (Fuzûlî: *Dīvān*: G. 230/7)

[= Ey Fuzûlî, sevgilinin mahallesinin toprağına ulaştım. Hızır nerede? Ona ölümsüzlük suyunun yerini göstereyim de muradına ulaştırayım.]

nīstem ez hāk-i pāy-i ū fuzûlî bī-heber

hıızr-i vektem reh be āb-i zindegānī mī borem (Fuzûlî: *Farsça Dīvān*: G. 301/7)

[= Ey Fuzûlî, onun ayağının toprağından habersiz değilim. Ben zamanın Hızır'ıyım ölümsüzlük suyunun yolunu biliyorum.]

Klasik şiir geleneğinde şairler sevgilinin mahallesini ve kapısını Kabe'ye benzetirler. Fuzûlî ise sevgilinin mahallesinin ve eşiğinin toprağına Kabe'ye benzetir:

bā'ış-i şevk-i tavāf-i haremem

nisbet-i hāk-i ser-i kū-yi tū şod (Fuzûlî: *Farsça Dīvān*: G. 194/4)

[= Kabe'yi şevkle tavaf edişimin sebebi senin mahallenin toprağına benzediği içindir.]

ey ruhuñ kıble-i cān hāk-i derüñ ka'be-i dil

reh-i 'ışkuñda fenā ser-ħadi evvel menzil (Fuzûlî: *Dīvān*: G. 175/1)

[= Ey yanağı canın kıblesi, eşiğinin toprağı gönlün Kabesi olan sevgili! Aşkının yolunda ilk konak fena sınırdır.]

hāk-i kūyuñ ka'beye nisbet kılan bilmez mi kim

munda her dem anda bir nevbet olur vācib tavāf (Fuzûlî: *Dīvān*: G. 148/5)

[= Mahallenin toprağına Kabe'ye benzeten tavafın burada her an orada bir kez gerekli olduğunu bilmiyor mu?]

Sevgilinin ayağının toprağına saçılmaya layık bir mücevher arayışındaki şair, o değerdeki mücevheri bulabilmek için bütün göz yaşlarını tek tek inceler. Beyitte onun ayağının toprağına layık mücevheri bulduğundan söz etmez. Yani sürekli göz yaşını dökmeye devam edeceğini ifade eder:

nişār-i hāk-i pāyuñ lāyıkı bir gevher isterdüm

ķamu gözden geçürdüm ķatre ķatre eşk-i ğaltānı (Fuzûlî: *Dīvān*: G. 266/6)

[= Senin ayağının toprağına saçmaya layık bir mücevher arayışındaydım. Bu yüzden akan bütün göz yaşlarını damla damla gözden geçirdim.]

Bazı şerhlerin gubari yazıldığına delil olabilecek (Zülfe 2011: 242) şu beyitte sevgilinin ayağından saçılan tozların keyfiyetinden söz edilmektedir. Beyitte geçen 'keyfiyet, özellik' anlamındaki *havâş*, sevgilin ayağının toprağını yüceltmek amacıyla kullanılmıştır:

havâş-i hâk-i pâyûñ şerhini taḥkîk edüp merdüm

gubâr ilen beyâz-i dâide-i hûn-bâre yazmışlar (Fużûlî: *Dîvân*: G. 68/2)

[= Halk, ayağından saçılan tozların keyfiyetini iyice tahkik edip toz yazıyla (Gubarî) kan saçan gözün akına yazmışlar.]

Sürme ve Toprak İlgisi

Sürme, toz halinde olduğu için toprakla ilişkilendirilir. Gözleri yaşartarak gözün görüş gücünü artırdığına inanılır ve tedavi amacıyla da kullanılır. (Onay 1993: 381; Gürer 1997: 119-126) Klasik şiir geleneğinde sevgilinin/memduhun eşiğinin, ayağının, yolunun toprağı gözlerin görüş gücünü artıran sürme olarak vasıflandırılır. Fużûlî de bu mazmunu memdunu övmek için kullanır. Bağdat Valisi Ayas Paşa'ya sunduğu kasidede, Paşa'nın Bağdat'a geldiğinde ayağının toprağının halkın ağlamaktan kör olmuş gözlerine sürme olduğunu söyler:

olmuş iken eşk seyl-âbiyle a'mâ şükr kim

buldı çeşm-i mülk hâk-i maḥdemüñden iktihâl (Fużûlî: *Dîvân*: K.13/9)

[= Sel gibi göz yaşı dökmekten ülkenin gözleri kör olmuşken şükür ki senin gelişinle ayağının toprağından gözlere sürme çekildi.]

Aşağıdaki beyitte Fużûlî, göze kaçan toprağın gözleri yaşartması gerçeğinin rağmen sevgilinin mahallesinin toprağının göz yaşlarını dindereceğini söylemiştir:

tabîbâ hâk-i kûy-i yârdandur eşk teskîni

bize arturma zahmet göz yaşarur tütüyâlardan (Fużûlî: *Dîvân*: G. 215/6)

[= Ey tabip! Gözyaşı ancak sevgilinin mahallesinin toprağı ile diner. Bizim rahatsızlığımı artırma; sürme ancak gözleri yaşartır.]

Sevgilinin ayağının tozunu öpmenin hasretiyle göz yaşı döken şair, göze tedavi amacıyla sürülen sürmenin gözleri yaşartmasına benzetiyor:

hoşem kim dem-be-dem giryân gözüm ol hâk-i pādandur

ziyâni olmaz ol göz yaşnuñ kim tütüyādandur (Fużûlî: *Dîvân*: G. 88/1)

[= Gözlerimin sürekli o ayak toprağından dolayı yaş dökmesinden memnunum çünkü sürmeden dolayı göz yaşı dökmenin zararı yoktur.]

Çok göz yaşı döktükçe sevgilinin eşiğinin toprağının gözden akıp gitmesinden endişe ediyor:

hâk-i der-gâhuñ nazardan sürme ey seyl-âb-ı eşk

kılma zâyî' sürme-i çeşm-i cihân-bînüm menüm (Fużûlî: *Dîvân*: G. 206/3)

[= Ey sel gibi akan göz yaşı! Eşiğinin toprağını gözümden uzaklaştırma. Dünyayı gördüğüm gözlerimin sürmesini kaybetme.]

Aşağıdaki beyitte geçen *garîb* hem 'zavallı, gariban' hem de 'gurbet ellerde kalmış' anlamlarına gelmektedir. Böylece şair, sevgilinin ayağının toprağından uzak kalmayı gurbet olarak nitelendirmiştir. Tarlan'a göre ayak izi ilahi ayetlerdir ve o ayak izini gözlere çekmek o ayetlere eğilip Hakk'ın alametlerini görmektir (Tarlan 1997: 99)

tütüyâ-yi hâk-i pâyüñ feyzine yol bulmasam
nûr-i çeşmüm 'ayb kılma kör olur derler garîb (Fuzûlî: *Dîvân*: G. 35/3)

[= Ey gözümün nuru sevdiğim! Feyiz almak için ayağının toprağının sürmesine ulaşamazsam beni ayıplama; "Garip kör olur." derler.]

Rüzgarlı bir havada toprağın gökyüzüne yükselmesi güneşin sevgilinin ayağının toprağına gözlerine sürme çekme gayreti olarak betimlenir:

gün çeker yerden göge her dem ğubâr-i râhuñi
tütüyâ için belî gökden yere minnet çeker (Fuzûlî: *Dîvân*: G. 78/2)

[= Güneş sürekli yolunun tozunu yerden gökyüzüne doğru çeker. Evet, güneş o sürmeyi çekmek için yerden göge sıkıntı çekiyor.]

me-keş ber dîde ey hurşîd hâk-i ân kefi pâ-râ
me-kon bâ hâk yeksân tütüyâ-i dîde-i mâ-râ (Fuzûlî: *Farsça Dîvân*: G. 6/1)

[= Ey güneş! O ayağın toprağına gözlerine çekme. Gözümüzün sürmesini toprak ile bir tutma.]

Şarap Tortusu ve Toprak İlgisi

Şarap tortusu ve toprak ilişkisi hakkında, XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Alman seyyah Hans Dernschwam'in verdiği şu bilgiler göz önünde tutulmalıdır: "Bu toprak (...) ev yapımında kullanılan bir nevi kireçli topraktır. İstanbul'da bakkallarda satılır, pekmez toprağı denir. Toprakla yapılan bu şarap (...) tatlı üzümünden yapılan sert bir içkidir. (...) Kalkerimsi bir toprak kokusu hissedilir." (Önen 1987: 141, 142). İnsanın topraktan yaratılmış olması ve şarabın tortusunda toprak bulunması sebebiyle Fuzûlî, kendisini şarap tortusu ile bir tutar. Fuzûlî'nin öldükten sonra toprağının şarap tortusu haline gelerek şarap neş'esinin, tasavvufi yönden bakıldığında ilahi aşk zevkinin kalıcı olmasını istediğı şu beyitler dikkate değer:

dür istemen zemânî mey neş'esin başumdan
toprağ olanda yâ rab dürd-i mey ét ğubârum (Fuzûlî: *Dîvân*: G. 192/6)

[= Şarap neşesinin bir zaman bile başımdan eksik olmasını istemem. Ya Rabbi, ben toprağa karıştığında tozlarımı şarap tortusu haline getir.]

rind hâk olsa daħi dürd-i hum-i bâde olur
ne ise koymaz elinden mey-i şahbâ etegin (Fuzûlî: *Dîvân*: G. 226/6)

[= Rint ölüp toprağa karışsa bile şarap küpünde tortu olur. Ne olursa olsun kızıl şarapla bağı koparmaz.]

dutar olsam ne 'aceb mey etegin dürd-şifat
eyleyüpdür nice toprağı bu iksîr tîlâ (Fuzûlî: *Dîvân*: G. 23/5)

[= Tortu gibi şarabın eteğine yapışsam, onunla dost olmak istesem bunda şaşılacak ne var? Bu iksir nice toprağı altına çevirmiştir.]

II. Toprak ile İlgili İfadeler

başa toprağ şavur-: ‘Yas ve matem ifadesi’. (Yılmaz 2013: 348)

bel olmuş idi elinde dırnağ

yerden şavururdu başa toprağ (Fuzûlî: *Leylā vü Mecnūn*: 2240)

[= Mecnun’un elindeki tırnakları bir kürek olmuş yerden başına toprak saçıyordu.]

Başta toprak savurmayı ifade eden *hāk ber ser* ifadesi ‘düşkün; zelil ve ölü’ anlamlarına gelmektedir. (Steingass 1998: 441) Bu ifade *Farsça Dīvān*’da ‘ölmek’ anlamında kullanılıyor:

çunān zi dest-i ğamet hāk kerdeem ber ser

ki rüz-i haşr ser ez-hāk ber ne-ḥ’āhem kerd (Fuzûlî: *Farsça Dīvān*: G. 134/3)

[= Senin derdinden dolayı başıma öyle toprak saçtım ki mahşer gününde bile başımı topraktan kaldırmayacağım.]

Klasik şiirde daha çok yas nişanesi olarak kullanılan başta toprak saçmak ifadesi *Farsça Dīvān*’da delilik göstergesi olarak geçiyor:

hāk ber-ser mī-konem dīvāne’em

gāh tahtem geşte hāk u gāh tāt (Fuzûlî: *Farsça Dīvān*: G. 121/6)

[= Ben bir deliyim; başıma toprak saçıyorum. Toprak bazen benim tahtım bazen de tacımdır.]

gözine toprağ dol-: Gözüne toprak dolmak | Ölmek’.

Farsça’da ‘umut etmek’ anlamında gelen *çeşm dāšten* (Steingass 1998: 393) ve Türkçedeki ‘bir şeyin olmasını veya birinin gelmesini beklemek’ anlamındaki *gözlemek* ibarelerinin etkisiyle *ümmīd* ve *göz* kelimelerinin terkip halinde sunulduğu aşağıdaki beyitte umudunu yitirmeyi çarpıcı bir şekilde dile getirmek için ‘ölmek’ anlamındaki *gözüne toprak dolmak* deyiminden faydalanılmış:

ümmīdi gözine doldı toprağ

maşşūd nihāli tōkdi yaprağ (Fuzûlî: *Leylā vü Mecnūn*: 1719)

[= Umudunun gözüne toprak doldu; arzularının fidanı yaprak döktü.]

hāk: ‘toprak’

Aşağıdaki beyitte, kadehin imal edildiği madde olan toprak, hakir görülmek yerine hürmet edilen bir nesne halini almıştır. Çünkü kadeh şarabı icat eden Cem’in toprağından imal edilmiştir. Vefat etmiş birinin kabrine yani toprağına hürmet ona hürmet etmek anlamına gelir. Bu nedenle sakiye toprak kadehi tutarken edebe aykırı davranmaması tenbih edilir:

hāk-i sāğar cem ü cemşiddür ey pīr-i muğān

haber et sākīye kim dutmaya sāğar güstāh (Fuzûlî: *Dīvān*: 59/1)

[= Ey meyhaneci! Kadehin toprağı Cem’in Cemşid’in toprağıdır. Sakiye söyle de kadehi terbiyeye aykırı bir biçimde tutmasın.]

‘memleket, yöre’:

Şairin Anadolu'ya gitme arzusunu dile getirdiği beyitlerden biri olan şu beyitte Anadolu için *diyâr* kelimesini kullanırken Bağdat için *hâk* kelimesini kullanmasının nedeni sadece toprağın mecazi olarak yöre, memleket anlamlarına gelmesi değildir. İki muhiti kıyasladığında Bağdat'ı Anadolu'ya göre hakir gördüğü için toprak kelimesini tercih ettiğini düşünüyoruz. İlk mısradaki *izdiyâd*, *rütbe* ve *fazl* kelimeleriyle Anadolu'yu överken ikinci mısradaki *hâk* kelimesi ile Bağdat'ı yermektedir:

Fuzûlî ister iseñ izdiyâd-i rütbe-i fazl

diyâr-ı rûmı gözet terk-i hâk-i bağdâd et (Fuzûlî: *Dîvân*: G. 41/7)

[= Fuzûlî, değerinin mertebesi artsın istersen Anadolu diyarına gitmeye bak, Bağdat topraklarını terk et.]

'mezar'

Toprağın 'mezar' anlamında kullanılması yaygın olsa da aşağıdaki beyitte *hâk* kelimesi *gül yaprağı* ile güzel bir tenasüp oluşturmuş. Birinin mezarı başında çok ağlamayı ifade eden mezar taşını lâl taşı ya da gül yaprağı gibi kıpkırmızı hale getirme imajı Fuzûlî'nin işlediği orijinal imajlardan biridir.¹

bağrına başup mezâr-ı pâkin

gül yaprağı e.tdi levh-i hâkin (Fuzûlî: *Leylâ vü Mecnûn*: 2185)

[= Tertemiz kabrini bağrına bastı. Mezar taşını (göz yaşıyla) gül yaprağı gibi kıpkırmızı hale getirdi.]

hâkden baş çek-: 'Başını topraktan kaldırmak; (bitkiler için) baş vermek, boy atmak; yeşermek | Dirilmek'.

'aceb yoğ sebze veş ger hâkden baş çekse emvâtı

'aceb yoğ olsa miñ genc-i nihân zâhir bu vîrândan (Fuzûlî: *Dîvân*: K. 25/24)

[= Bugün (Irak'ta) ölümler yeşillik gibi topraktan baş verseler, dirilseler buna şaşılmaz. Bu viraneden bincelerce saklı hazine çıksa buna şaşılmaz.]

Farsça Dîvân'da başını topraktan kaldırmak 'dirilmek' anlamında kullanılıyor:

çunân zi dest-i gamet hâk kerdeem ber ser

ki rûz-i haşr ser ez-hâk ber ne-h'âhem kerd (Fuzûlî: *Farsça Dîvân*: G. 134/3)

[= Senin derdinden dolayı başıma öyle toprak saçtım ki mahşer gününde bile başımı topraktan kaldırmayacağım.]

hâk çek-: 'Toprak serpmek | Hakir bir duruma düşürmek'.

Peygamber övgüsünde kaleme alınmış aşağıdaki beyitte, Hz. Peygamber'in makamının varlık aleminin en üstünde bulunan feleklere varlık aleminin en altında bulunan toprağı saçtığı söylenerek o makamın felekleri bile hakir düşürdüğü ifade edilmiş:

¹ Mesela: *kağr üzre ağıtdı kağnlu yaşın / la'l eyledi yaşı kağri daşın* (Fuzûlî: *Leylâ vü Mecnûn*: 2185) [= Kabrinin üzerine kanlı göz yaşlarını döktü ve kabir taşını lâl taşı gibi kıpkırmızı hale getirdi.]

olmuş eflāk hāk-i rāhun

çekmiş eflāke hāk cāhun (Fuzûlî: *Leylā vü Mecnûn*: 174)

[= Felekler yolunun toprağı olmuş. Makamın feleklerle toprak saçmış (makamının yüceliğı felekleri bile hakir duruma düşürmüş.)]

hāk ol-: 'Toprak olmak | Ölmek'.

yoluñda intizār-i maqdemüñle hāk olan çoğdur

hırām ét bir qadem miñ hāk-sarı ser-firāz eyle (Fuzûlî: *Dīvān*: G. 250/5)

[= Seni bekleyerek yolunda can verenler çok. Bir kez salın da binlerce toprak olmuşu yeniden dirilt.]

rind hāk olsa daħi dürd-i hum-i bāde olur

ne ise koyamaz elinden mey-i şahbā etegin (Fuzûlî: *Dīvān*: G. 226/6)

[= Rint ölüp toprağı karışsa bile şarap küpünde tortu olur. Ne olursa olsun kızıl şarapla bağı koparmaz.]

hāk-sār: 'Toprağı benzeyen | zelil'.

hergiz özümi görmemişem beyle bî-şu'ür

hergiz özümi görmemişem beyle hāk-sār (Fuzûlî: *Dīvān*: K. 37/33)

[= Hiç böyle şuursuz olmamışım. Hiç bu kadar zelil olduğumu hatırlamıyorum.]

hāk-sār ét-: 'Tahkir etmek, aşağılamak'.

ol süleymānuñ şükühu dīve şalmış rüsta-hīz

bu süleymān şavleti küffāri étmiş hāk-sār (Fuzûlî: *Dīvān*: K. 11/58)

[= O (peygamber) Süleyman'ın yüceliğı cinleri emri altına almış, bu (sultan) Süleyman'ın gücü kafirleri tahkir etmiş.]

hāk-sarı ser-firāz eyle-:

Beyitte geçen *hāk-sarı ser-firāz eyle* ifadesi hem 'hakirleri yücelt' anlamında hem de 'toprak olmuşları, ölüleri dirilt' anlamında başarıyla kullanılmış. Topraktan başını kaldırmayı dirilmek anlamında kullanan Fuzûlî, (Bk. *hākden baş çek-*) asıl anlamı 'birinin başını kaldırmak' olan *ser-firāz eyle-* ifadesini 'diriltmek' anlamında kullanıyor.

yoluñda intizār-i maqdemüñle hāk olan çoğdur

hırām ét bir qadem miñ hāk-sarı ser-firāz eyle (Fuzûlî: *Dīvān*: G. 250/5)

[= Seni bekleyerek yolunda can verenler çok. Bir kez salın da binlerce toprak olmuşu yeniden dirilt.]

hāk-sār ol- ‘Toprak gibi olmak, toprağa karışmak | Ölmek’.

haste kesmez mi hayâtından t̄ama‘ gitse t̄abīb

gitse cān olmaz mı cism-i derd-perver hāk-sār (Fuzûlî: *Dīvān*: K. 39/12)

[= Hekim gittiğinde hasta hayatından ümit kesmez mi? Can gittiğinde dertli, hasta beden toprağa karışmaz mı?]

hāk-i reh/rāh: ‘Yol toprağı | köle, hizmetkar’.

zāyi‘ geçirmez yāsemīn ‘ömr-i laţif ü nazenīn

ihlās ile eyler özin hāk-i reh-i hayrū‘n-nisā (Fuzûlî: *Dīvān*: K. 8/15)

[= Yasemin ince ve nazenin ömrünü boşa geçirmez. Tüm samimiyetiyle kendini kadınların en hayırlısı Hz. Fatıma’ya hizmetkar eyler.]

şehā Fuzûlî-i üftāde hāk-i rāhuñdur

hemīşe naqd-i hayātı senüñ yolında nişār (Fuzûlî: *Dīvān*: K. 6/45)

[= Şahım Hz. Ali! Düşkün Fuzûlî senin hizmetkarındır. Hayat akçesini sürekli senin yoluna saçmıştır.]

hāk-i reh-güzār: ‘Basıp geçilen toprak | zelil’.

ser-verā bed-h^vāh hāk-i reh-güzār olsun saña

ķanda kim ‘azm eylesen tevfiķ yār olsun saña (Fuzûlî: *Dīvān*: K. 15/XI-1)

[= Ey komutan! Düşmanların senin yolunda basıp geçtiğın zelil bir toprak olsun. Nereye gitsen Allah’ın yardımı seninle olsun.]

hāk-dān: ‘Toz toprak süpürülen yer, mezbele | dünya’. (Öztürk; Örs 2000: 314)

meskenüñ bezm-gāh-i vaħdetdür

ey Fuzûlî bu hāk-dāndan geç (Fuzûlî: *Dīvān*: G. 50/5)

[= Ey Fuzûlî, senin yerin vahdet meclisidir. Bu mezbele dünyadan vaz geç.]

o dem ki bu hāk-dāna düşdi

hālını bilüp fiğāna düşdi (Fuzûlî: *Dīvān*: *Leylā vü Mecnūn*: 508)

[= Bu dünyaya geldiğinde gelecekteki halini bilip feryat etmeye başladı.]

Maţla‘u‘l-i-tiķād’da varlıkların ulvî (yüce) ve süflî (aşağı) varlıklardan ibaret olduğunu, süflî varlıkların en altında toprak olduğunu aktaran Fuzûlî, (Coşan 2014: 11) şu beytinde toprak ile süflî alemleri terkip halinde kullanıyor:

niçün kim hāk-dān-i ‘ālem-i süflîde ‘ādetdür

kemān-dār oħ atan sâ‘at nişānın üstühān eyler (Fuzûlî: *Dīvān*: K. 36/12)

[= Nasıl ki süflî alemin en alt tabakası olan yeryüzünde bir nişancının ok atarken kemiğe nişan alması adetse (felek de bana nişan alıyor).]

reng vèr-: 'Renk vermek; şeklini değiştirmek; aldatmak'.

Feleğin insana *reng* vermesi, aldatması, toprağa *reng* vermesine yani toprağın rengini, şeklini değiştirmesine benzetilir. Aşağıdaki her iki örnekte de bunu görüyoruz:

èy gönül 'āleme aldanma saña reng vèrür

hākdür kim anı geh la'l kıılır gāh hazef (Fuzûlî: *Dīvān*: G. 149/5)

[=Ey gönül, dünyaya kanma. Nasıl toprağı bir lâl taşı bir çömlek haline getiriyorsa seni de sekilden şekle sokar, seni aldatır.]

èy muraşsa' tāt mağrürü olan bil kim felek

her kimi 'ālemde bir reng ile eyler hāk-sār

la'l şanma kim firīb-i fırka-i etfāl için

reng vèrmişdür kara toprağa devr-i rüzgār (Fuzûlî: *Hadīkatü's-sü'edā*: s. 156)

[= Ey taşlarla işlenmiş tacına aldanan! Şunu iyi bil ki felek dünyadaki herkesi bir şekilde zelil eder. Senin lâl taşı sandığın, feleğin çoluk çocuk oynasın diye kara toprağa renk vermesinden başka bir şey değildir.]

türbet: Asıl anlamı 'toprak' olan bu kelime yaygın şekilde 'değerli kişilerin ziyaret yeri haline gelmiş kabri' anlamında kullanılmaktadır. *Türbe(t)-türâb* (toprak) ilişkisi hakkında şunları söylemek mümkündür: "*Türâbın türbe(t)* ile kökteş kelimeler oldukları düşünülecek olursa, insan bedeninin dünyadaki son menzilinin toprak olduğunu ve hatırasının da yine toprakla abideleştiğini söylemek mümkün hâle gelir." (Dağlar 2017: 42). Şarabın üzümünden yapılması nedeniyle asmaya hürmet edildiği aşağıdaki beyitte geçen *rāyiha-i türbet-i pāk* ifadesi 'temiz toprağın kokusu' anlamına gelse de 'temiz türbenin kokusu' anlamını da çağrıştırmaktadır. İkinci mısradaki geçen dua ifadeleri vefat etmiş evliyalara edilen duaları çağrıştırıyor:

cān vèrür rāyiha-i türbet-i pākün èy tāk

nevverallāhu leke'l-erda sekillāhu şerāk (Fuzûlî: *Dīvān*: G. 155/1)

[= Ey asma, senin temiz toprağının/türbenin kokusu insana can verir. Allah yerini aydınlatsın ve toprağını sulasın.]

toprağ: 'toprak':

anup tenhāluğı kabır içre nefret kıılma ölmekden

tarīk-i üns dut kim her avuç toprağ bir ādemdür (Fuzûlî: *Leylā vü Mecnūn*: 2907)

[= Mezardaki yalnızlığı düşünüp de ölmekten tikslenme. Onunla yakınlık kurmayı dene çünkü her avuç toprak bir insandır.]

'mezar':

her lahza edüp fiğān ü zārī

toprağuma edesen güzārı (Fuzûlî: *Leylā vü Mecnūn*: 2148)

[= Sürekli feryat edip göz yaşı dökerek kabrime gelesin.]

toprağ ol:- ‘Toprak olmak | Ölmek’.

Mecazi olarak ölmek anlamında kullanılan bu ifadeyi rakibi olan suyun önünü kesmek amacıyla toprak haline gelmek anlamında kullanıyor.

şu yolın ol küydan toprağ olup dutsam gerek

çün rakîbümdür daği ol küya koyman vare şu (Fuzûlî: *Dîvân*: K. 3/12)

[=Toprak olup o mahalleye giden suyun yolunu kesmeliyim. Madem ki su rakibimdir o mahalleye varmasına izin vermem.]

toprağdan götür:- Farsça’da ‘birini kötü bir durumdan kurtarmak; birine şeref ve değer vermek’ gibi anlamlara gelen *ez-hāk ber-dāšten* ifadesinin (Şamlu 1970: 321) bire bir Türkçe tercümesidir ve şair Türkçe şiirlerinde bu ifadeyi ‘şeref vermek; tazim etmek; hürmet etmek’ anlamlarında kullanır. Önce *Farsça Dîvân*’da ifadenin kullanıldığı örneklere bakalım. Gazel formundaki bir naatten alınan aşağıdaki beyitte geçen ‘Adem’i topraktan kaldırmıştır’ anlamındaki *ber-dāšte ez-hāk ādem-rā* ifadesi hem Adem’in (as) topraktan yaratılmasına hem de ona şeref ve değer verilmesine işaret eder:

zihi feyz-i vucūd ez-pertev-i zāt-i tū ‘ālem-rā

kemāl-i qadr-i tū ber-dāšte ez-hāk ādem-rā (Fuzûlî: *Farsça Dîvân*: G. 4/1)

[= Sen ne yücesin ki âlem varlık bereketini, şahsiyetinin nurundan almıştır. Kıymetinin büyüklüğü Adem’i topraktan kaldırmıştır, ona şeref vermiştir.]

Gölge gibi sevgilinin yoluna düşmüş aşık, güneşe benzeyen sevgilinin lutfuyla topraktan kaldırılmayı istemektedir:

çu sāye ber-reheş uftādeem kārî kon ey tālî‘

ki āyed āftāb-i men me-rā ez-hāk ber-dāred (Fuzûlî: *Farsça Dîvân*: G. 126/6)

[= Gölge gibi onun yoluna düşmüşüm. Ey talih, bir lütuf göster de o güneş gibi sevgilim beni yerden kaldırsın.]

Gelen misafiri karşılamak için ‘şeref verdiniz’ anlamında da kullanılır:

ēy maḥdūm-zāde şafā getürdüñ ve bizi toprağdan götürdüñ (Fuzûlî: *Hadîkatü’s-süe’dā*: 153)

[= Ey beyzade, safalar getirdin. Bize şeref verdin.]

sen hoş geldüñ şafā getürdüñ

toprağlardan bizi götürdüñ (Fuzûlî: *Leylā vü Mecnūn*: 1057)

[= Sen hoş geldin safalar getirdin. Bize şeref verdin.]

‘Hürmet etmek’ anlamındaki bir örnek:

götürüñ oğların ēy dīdelerüm toprağdan

bu yarar nesnelerüñ qadrini yahşısca bilüñ (Fuzûlî: *Dîvân*: G. 159/3)

[= Ey gözlerim, sevgilinin oklarına hürmet edin. Bu yararlı ve değerli varlıkların kıymetini iyi bilin.]

toprağdan götür meni ey eşk-i lāle-gün

başumdan étme sâyeti kem ey habâb-ı hûn (Fuzûlî: *Dîvân*: G. 231/1)

[= Ey göz yaşı, benim değerimi yücelt; beni zilletten kurtar. Ey kan kabarcığı, lütfunu benden esirgeme.]

dêdûn ey hıızr beñzer yâr la'li âb-ı hayvâna

bu ta'zîm ile toprağdan götürdüñ âb-ı hayvânı (Fuzûlî: *Dîvân*: G. 266/5)

[= Ey Hızır, sevgilinin yakut dudağı hayat suyuna benzer dedin. Böylesi bir hürmetle hayat suyunun değerini artırdın.]

Sonuç

Klasik şiirin kuralcı ve gelenekçi yapısında herkesin kullandığı söz kalıplarını herkesten farklı yorumlayarak şairler orijinal olmaya gayret ederler. Bu çalışmada Fuzûlî'nin sevgilinin eşliğinde toprak olmak gibi şairler tarafından sayısız örneği verilen kalıpları çarpıcı bir şekilde işlediği görülmektedir. Toprakla ilgili deyimlerden sıkça kullanılanları bile kendi zihin dünyasında işleyerek orijinal hale getirmiştir. Bunun yanı sıra başka şairlerde örneklerini tespit edemediğimiz toprakla ilgili deyimler de yer almaktadır. Kimisinin ortak bir kültür havzasından beslenen şairlerin müşterek hayal güçlerinin iki dilli ifadesiyle kimisinin de Farsçadaki örneklerinden ilhamla oluşturulduğunu düşündüğümüz bu deyimleri, şairin *Farsça Dîvân*'ından tespit ederek örneklendirmeye çalıştık.

Bir şairi daha iyi anlamak için bütün eserlerine bakmanın daha etkili bir yol olduğunu düşünmekteyiz. Bu çalışmadan hareketle, şairin bir eserinde geçen beytin başka eserlerindeki beyitlerden yola çıkarak daha iyi anlamlandırılabilceği sonucuna ulaşılmıştır. Böylece şairlerin anlam dünyasının, eserlerine bütüncül bakıldığında daha iyi ortaya çıkabileceği anlaşılmıştır.

Çalışmamızın sonucunda Fuzûlî'nin toprakla alakalı orijinal mazmunlar oluşturup, toprakla ilgili deyimleri kullanmasındaki tek etkenin gelenek olmadığı görülmektedir. Toprak, şairin kendini hakir gören yapısını iyi ifade eden bir kavramdır. Klasik şairlerin hepsinin kendini hakir gördükleri doğrudur ancak şairin mahlas olarak 'boş konuşan, değersiz' anlamlarına gelen Fuzûlî'yi seçmesi kendini hakir görmenin onun şiirinde önemli bir yer tuttuğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte bu mahlasın 'faziletlere mensup' anlamına gelmesi toprağın -özellikle Kerbelâ toprağının- manevi yönüne de işaret etmektedir. Beyitlerde, sevgilinin eşliğinde veya mahallesinde toprak olmuş aşığın Adem yani insan olması hem hakirliği hem de manevi değeri ifade etmektedir.

Kaynaklar

Ahmed Paşa: *Dîvân*: Tarlan, Ali Nihat. (1996) *Ahmed Paşa Divanı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Ataş, Hayri; Güven, Güler. (2009) *Ali Nihad Tarlan'dan Divan Şiiri Dersleri*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

Coşan, Esat. (1986). *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*. İstanbul: Seha Neşriyat.

Coşan, Esat; Işık, Kemal (çev.) (2004). *Fuzûlî - Matlau'l-İ'tikad fi Ma'rifeti'l-Mabda'i ve'l-Ma'ad*, Önsöz ve notlarla neşre hazırlayan: Muhammed b. Tâvid et-Tancî, İstanbul: Server İletişim.

- Dağlar, Abdülkadir (2017). "Şair Âşığın Toprakla Hâlleşmesi", *Türk Dili Dergisi*, 68(792), 42-49.
- Demirel, Şener (2005). "Abdülbaki Gölpınarlı'nın Kendi Sesinden Mesnevi'nin İlk İki Beytinin Şerhi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 6(14) ss. 365-382.
- Eliade, Mircea (2009). *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Fuzûlî: *Dîvân*: Akyüz, Kenan vd. (1958) *Fuzûlî Türkçe Divan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Fuzûlî: *Farsça Dîvân*: Mazıoğlu, Hasibe (1962). *Fuzûlî Farsça Divan (Edisyon Kritik)* Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları; [Düzgün] Sadık, Hüseyin Muhammedzâde. (h. 1382) *Mevlânâ Hakîm Molla Muhammed Fuzûlî Bayatlı Dîvân-ı Eş'âr-ı Fârisî*, Tebriz: İntişârât-ı Yârân.
- Fuzûlî: *Hadîkatü's-sü'edâ*: Güngör, Şeyma (1987) *Fuzûlî, Hadîkatü's-Sü'eda*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Fuzûlî: *Leylâ vü Mecnûn*: Doğan, Muhammet Nur. (2000) *Leyla ile Mecnun Metin-Düzyazıya Çeviri-Notlar ve Açıklamalar*, İstanbul Yapı Kredi Yayınları.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. (1977). *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul: İnkilâp ve Aka Kitabevleri.
- Gürer, Abdülkadir. (1997) "Dîvân Edebiyatında Sürme ve Nâilî'nin Bir Gazeli", *Türkoloji Dergisi*, 12(1), 119-126.
- Harmancı, Meriç. (2014). "Kutlu Başlangıçtan Ebedî İstirahatgaha: Türk Tasavvuf Edebiyatında Toprak Algısı" *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 13(13), 23-38.
- İnce, Aynur (2012) "Anadolu'da Alevî-Bektaşî Geleneğinde Kerbelâ Toprağının Kullanımı" *Acta-turcica Kültürümüzde Toprak Özel Sayısı*, 248-258.
- İzbudak, Veled Çelebi; Gölpınarlı, Abdülbaki (1960). *Mesnevî, Abdülbâkî Gölpınarlı'nın önsözü ile birlikte*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Kılıç, Filiz. (2010) *Aşık Çelebi Meşâ'irü's-Şu'ara İnceleme - Metin C. 3*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.
- Nedîm: *Dîvân*: Macit, Muhsin. (2016) *Nedim Divanı Metin-Tıpkıbasım*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Onay, Ahmet Talat. (2009) *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü: Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* (haz. Cemal Kurnaz), İstanbul: H Yayınları.
- Önen, Yaşar (çev.) (1987). *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü - Hans Dernschwam*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özköse, Kadir (2017). "Ahmed Yesevî'nin Hikmetlerinde Dört Kapı ve Kırk Makam Anlayışı" *Akademik İslam Araştırmaları Dergisi*, 2(2) s. 99-133.
- Revnakoğlu, Cemâlettin Server. (1961) *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Ma'rifetnâmesi*, İstanbul: Ercan Matbaası.
- Steingass, Frank [J] (1998). *A Comprehensive Persian English Dictionary*. Yeni baskı, Beyrut: Librairie du Liban.

- Şamlu, Ahmed (1972). *Kitâb-i Kûçe - Câmî' Luğât, Ta'birât, Istilâhât ve Darbulmeselhâ-yi Fârsî*, C. II, Tahran: İntişârât-ı Mâzyâr.
- Tarlan, Ali Nihat (1997). *Fuzûlî Divanı Şerhi*, İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihat (1950). *Fuzûlî'nin Farsça Divânı (Tercümesi)* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Uludağ, Süleyman (1997). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları.
- Yılmaz, Ozan (2013). "Gelenekten Deyişe" Klasik Türk ve Fars Edebiyatlarının Ortak İfade Biçimlerinden "Başa Toprak Saçmak" *Türük Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(2).
- Zülfe, Ömer (2011). *Şiirin İzinde Sözün Gölgesinde Osmanlı Şiirinden Kelimeler, Kavramlar, Deyimler*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.